

Наташа С. ВУЛОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 12. 02. 2019.
Прихваћен: 14. 02. 2019.

РАД – НЕРАД / КОНВЕНЦИОНАЛНИ СУД У СИСТЕМУ ВРЕДНОСТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И КУЛТУРИ**

У раду се разматрају фразеолошке парадигме које се формирају око социјално-утилитарне вредности *рад* и антивредности *нерад* у српском језику. Најпре се потврђује релевантност дијаде *рад – нерад* помоћу етнографског материјала, а потом се класификују и представљају поједине аксиологеме фразеолошко-паремиолошког материјала.

Кључне речи: аксиологема, аксиолошка парадигма, слот, рад, одмор, нерад.

1. Језик, као репрезент културе, чува и изражава систем, како вечних, животних вредности тако и оних друштвених, које постоје у различитим периодима развоја одређеног социума. Када се говори о проучавању односа категорија вредности и антивредности у науци о језику, нарочито у фразеологији, уочљиво је да се у радовима последње деценије јављају нови термини: *аксиологема*, *лингвокултуролошка вредност*, *лингвоаксиологија*, *аксиолошка фразеологија*, *аксиолошки фразеологизми*, *аксиолошка информација* итд.¹

1.1. У научним истраживањима у оквиру националних аксиологија вредност се одређује као „значење објекта за субјекат”. То значење може бити позитивно или негативно, те вредност има биполарну структуру: свакој вредности одговара антивредност (Гибатова 2011: 128). Поимање вредности изражава неколико функција у механизму живота: координирајућу (између човека и предметног света), стимулативну (усмерену на активност, делатност), дидактичку и регулативну (прескриптивну) (исп. Арутјунова 1999: 896). Вредности представљају и социјално-психолошке идеје и погледе на

*natasa.vulovic@isj.sanu.ac.rs; nativa8@gmail.com

**Овај рад настао је у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹Рад представља наставак аксиолошког истраживања представљеног на Међународном научном скупу Научни састанак слависта у Вукове дане 2017. године у Београду.

свет, које је етнички колектив априори одредио као нешто добро, исправно или пожељно, што би требало да служи као образац за стремљење и васпитавање у оквиру одређене друштвене заједнице.

1.2. Аксиологеме су класификоване као јединице којима се изражавају основне конвенционалне вредности и антивредности (животне, хедонистичке, социјално-утилитарне, морално-етичке, материјалне, когнитивне, емоционалне, религијске) кодирани у сазнању, култури и језику једног, у овом случају српског социума. У досадашњим концепцијама фразеолошких речника представљају се у оквиру одабраних основних, базичних дијада: живот – смрт, здравље – болест, срећа – несрећа, домовина (своје) – туђина (туђе), рад – нерад (лењост), богатство – сиромаштво, памет – глупост, истина – лаж, смех – плач, рај – пакао. Аксиолошку парадигму формирају скупови аксиологема формирани према утврђеним параметрима, који су међусобно супротстављени, а обједињени према постојању позитивног (одобравајућег) или негативног (непожељног) аксиолошког вектора (в. Вуловић 2018: 292). Тај аксиолошки вектор који је позитиван или негативан може се мењати у процесу фразеологизације. Ова парадигма има слотну структуру, која се одликује флексибилношћу, а то зависи од фразеолошког материјала. Унутар поменутих хиперонима (вредности / антивредности) успостављају се хипоними, слоти (Бајрамова 2011: 12), односно, у оквиру одређених дијада подразумевају се, обухватају се и други семантички хипоними, али уз ограничења, регулисана применом семантичких параметара.

2. У овом раду испитаће се изражавање социјално-утилитарних категорија *Рад*, *Труд*, *Одмор*, *Нерад*, *Лењост*, у српском језику и култури. Примарно значење лексеме *рад* у описном речнику српског језика јесте „свесна људска активност, делатност чији је циљ постизање корисног учинка” (РСЈ 2011). Појам *рад* садржи значења општедруштвеног (социјално-друштвеног) и корисног (утилитарног). Основно значење лексеме *нерад* је „одсуство физичке или духовне активности, физичка или духовна неактивност, беспослицење, беспослица, дангуба” (Р. САНУ).

2.1. При одређивању слота, слотова у оквиру дијада вредности/антивредности у карактеролошкој слици српског социума неопходно је укључити и поједине резултате етнографско-антрополошких истраживања текстова старих епитафа као описа личности на надгробницима, који садрже карактеролошки опис народа, његове вредности, потребе и стремљења.² Као извор су послужили објављени текстови епитафа са надгробних споменика шумадијско-чачанског округа и (југо)западних села Србије, које је забележио Радојко Николић³ на теренским истраживањима и објавио у монографији *Сељакова душа на камену*. Специфичност епитафа на том простору

² При сличним истраживањима, лингвисти истичу важност резултата дијахронијских истраживања у језику, дакле дела писаних корпуса, јер сазнања о ономе што је било вредновано у прошлости чине механизам формирања културолошких вредности (Титкова 2003: 85).

³ Књижевник, професор и педагог 25 година је прикупљао и проучавао натписе и цртеже са споменика у селима западне Србије. Завршио је српскохрватски језик и југословенске књижевности на Филолошком факултету у Београду, као и студије психологије на Филозофском факултету у Београду. Објавио је неколико монографија посвећених тој тематици и више радова.

Србије јесте у томе што се текстови издвајају по својој дужини, садржају и јединственим описима карактеристика личности покојника. Консултовани корпус чине текстови старих споменика, јер је временом дошло до нестанка исказивања личних особина покојника на тај начин, тачније, ишчезла је та друштвено-психолошка потреба. Они нам служе као *tabula picta* у односу на фразеолошку ексерцирану грађу, у овом случају ону о изражавању рада, нерада, лењости. Питање тачности, истинитости података није битно, јер је све у њима на посебан начин истинито, тј. вредности су приказане онакве какав човек јесте и, свакако, какав би желео да буде, народ у стварности, жељи, тежњи, а то је оно што омогућава увид у вредносну аксиолошку слику света српског етноса. Једна од таквих важних вредности јесу рад и стварање, као друштвеноморална особина најчешће на епитафима изражена синтагмама *добар радник, трудољубив радник, великорадни житељ, добар радин и кућаник, врли домаћин*, потом именицама *раденик, раденица, трудиоц* и сл., придевима *великорадан, трудољубив, утруђен* и др. (Николић 2018: 350–352).

2.2. На текстовима споменика забележено је много неутрудних радника, који су цео живот настојали да нешто опосле, а ниједне речи нема о доконим залудњацима, дангубама и сл. Антивредности које се наводе епитафима тичу се законпреступника: убица, хајдук, лопов и сл., Готово сваки неморалан и нечовечан поступак је на неки начин бојкотован и осуђен (в. Николић 1991: 45). Тако се суд о лењости експлицитно не износи, као што ниједан *домаћин стечевник* није постао неко ко успева непоштеним делатностима. Уз осведоченог радника су употребљавани епитети: добар, признат, вредан, неуморан, врли, одличан, особит, велики, великорадан, много добар, поштен и узорит и др. На неколико споменика забележен је благослов за раднике: *Ко год радио, Бог му помогао*, док је једна домаћица себи за живота исклесала: *Радила сам, Бог ми помогао* (исп. Николић 1991: 56). Радом се стицао друштвени углед и уважавање, а радишност је подразумевала својство поштења, марљивог, упорног, тачног, доследног, прегалачког човека. Радиност је сматрана карактерним својством, а особит раденик „човечним човеком”. У Вуковом Рјечнику радник у Србији је „човек који ради пољски рад” (Вук Рј.), а такав се и описује на споменицима као радљив и трудољубив, што је секундарно значење лексеме *радник* у једнотомном Речнику српскога језика „онај који се претежно бави физичким радом, особа која обавља физичке послове у индустрији, занатству, трговини и која за своју утрошену енергију прима плату” (РСЈ 2011).

2.3. Од десетак одлика личности којима се стицао углед и поштовање уважен глас и сл. међу првим вредностима (после човечности, људскости) су труд и рад (потом доброта, праведност, поштење, памет, мајсторлук, способности, знања и умећа, стечено имање и др.), резултати који се истичу као стечени личним залагањем, не наследством или како другачије. Важно је рећи да се углед (независно од големашког положаја) стицао на основу моралних и радних способности, ретко за богатство и имање, осим уколико је стечено, личним залагањем. Очекивано, текстови на споменицима мушкараца су опширнији, детаљнији у описима, што је условљено патријархалним начином

живота. Тако се синтагма „добра радница” појављује на натписима после 1900. године.

2.4. Консултовани контролни етнографски материјал потврдио је релевантност дијаде *рад – нерад* у културолошко-антрополошкој слици света српског народа. У наставку ће бити представљено изражавање ових аксиолошких категорија у фразеолошком корпусу српског језика.

3. Као што је већ истакнуто, вредности *рад* и *труд* комбинују у себи схватања заједнице (социјални аспект) и користи (утилитарни аспект). Лексема *труд* има примарно значење „напрезање, напор који се чини при вршењу неког умног или физичког рада” (РСЈ). У филозофији утилитаризма, циљ човековог рада и јесте извлачење индивидуалне и/или опште користи, наравно етичким средствима, уз битне функције рада: економску, социјалну, престижну и психолошку. Унутар социјално-утилитарних вредности и анти-вредности *Рад. Труд. – Одмор. – Нерад. Лењост.* издвајају се слоти, слотови, као хипоними. Паремииолошки материјал ће бити класификован под засебним слотовима.

3. 1. У складу с наведеним, биће наведени слоти фразеолошке парадигме социјално-утилитарне вредности *Рад. Труд.*

Почети радити; почетак посла; латити се посла. У оквиру овог слота забележили смо око двадесет аксиологема, на пример: *бацити се на књигу, будак у крчевину (ледину) забити; будак у руке (узети)* („запети, почети нешто напорно радити”); *гојити прасе уочи Божића (тражити печеницу уочи Божића)* („почињати посао када је већ касно”), *загрејати столицу; заорати преу бразду* („бити пионир у неком послу”); *латити се рала и мотике; опљунути дланове; плунути у длан, шаке* и др.

Вредан, добар радник. Неколико аксиологема спада у ову подгрупу и све имају поредбену (тематско-рематску) структуру: *вредан као пчела (пчелица; мрав; црв); радан као кртица; ради као машина (луд, блесав)* и сл.

Добар мајстор, изврстан стручњак, веома квалификован у послу. Десетак аксиологема изражава ову поткатегорију: *бити глава у неком послу; бити добро поткован; бити мајстор свог заната; знати ђавола на леду потковати; имати златне руке; испећи занат* и др.

Много радити, обављати тежак рад. Неке аксиологеме које припадају овој групи су: *дошла душа у подглац (под грло) некоме; душа стиже до јабучице; извлачити (вадити) кола из блата* („напорно радити, запињати у неком послу”); *истегнути душу* („намучити се радећи тежак посао”); *јести горак хлеб; радити као роб (црнац), радити као коњ (стока)* итд.

Лак посао. Овде бележимо неколико аксиологема: *иде глатко (некоме) као попу код олтара; ићи од руке (некоме); тражити хлеба без мотике* („желети, тражити начина да се лако, без много рада и труда дође до зараде, до средстава за живот”.

Бити способан у раду, продуктивно, прецизно радити: *држати три ћошка куће; метати, стављати тачку на јоту; од једног динара два (пет) правити* итд.

Радити енергично, са одушевљењем: *ухватити бика за рогове.*

Осећати задовољство обављеним послом: *накривити капу.*

Лоше обављати посао; не знати радити свој посао: *бити дупе глава; дати јарцу да чува купус; радити нешто левом ногом; радити (обављати) нешто као мачка репом и сл.*

Радити узалудан, бекористан посао: *ветар у врећу хватати; воду решетом захватати; длаке гулити; докон поп и јариће (говедџа) крсти; дрва у шуму носити; истеривати мачку кроз димњак; млатити глогиње; мустити јарца над решетом (у решето); радити за бабино брашино итд.*

Радити за себе: *бити сам себи господар; бити цар на своме; радити за своју браду и др.*

Експлоатисати некога; радити за другог који користи резултате рада: *бити у нечијим шапама; вадити (вући) за некога (вруће) кестење из ватре; пити (сисати) некоме крв на памук (сламку); кројити некоме гаће; упрегнути некога у јарам и сл.*

Оспособити некога да ради: *дати некоме хлеб у руке*

Спречавати нечији рад, успех у раду: *гурати (стављати) некоме штап у точкове, подлити воду некоме; подметати (стављати) некоме клипове под точкове (у точкове) и др.*

Обављати посао на брзину: *(и) на врат и на гњат; наврат-нанос и сл.*

Помагати некоме у раду; помоћ при раду: *бити на (при) руци; бити нечија десна рука; држати се зубима за ветар („бити без помоћи”) итд.*

Плаћање рада: *борба за насушни хлеб; радити за кору хлеба; радити за шаку долара и сл.*

Радити поштен, частан посао: *бити чист као суза у нечему; бити чиста чела; бити чистих прстију (руку) и др.*

Обављати ризичне, сумњиве, нелегалне послове: *авиони-камиони; бавити се свим и свачим; ћорав посао итд.*

3.2. Лексема *одмор* има примарно значење „прекид активности (физичке или интелектуалне) ради надокнаде утрошене снаге, починак, мировање”. Категорија *Одмор* је према семантичком садржају блиска вредности *рад*, јер подразумева осећај олакшања после тешког или напорног посла, а такође и задовољства после обављеног, решеног и сл. посла. Њу у српском језику изражава аксиологема *дахнути душом (душицом)*.

3.3. Антивредност *Нерад. Лењост*. изражена је мањим бројем аксиологема. Такође су малобројнији слоти фразеолошке парадигме социјално-утилитарне антивредности *Нерад. Лењост*.

Не радити ништа: *бројати звезде на небу; дувати у длан (дланове, прсте); живети од ваздуха; јести хлеба без мотике; красти Богу дане (божје дане); седети скрштених руку и др.*

Бити лењ: *добити нешто на тацни (тањиру); лези хлебе да те једем; лења буба; лењ као трут (магарац, крава, лада) итд.*

Избећи посао: *измакнути (измаћи) своја леђа; не дићи дупе (гузицу) и сл.*

Бити без посла: *бити на улици; отићи на буњиште и др.*

3.4. Аксиологеме и морал у пословицама и изрекама о труду, раду, одмору и нераду, лењости класификују се према гномском карактеру. Биће наведен по један илустративан пример. Слоти паремиолошке парадигме социјално-утилитарне вредности *Рад. Труд.* су:

Рад као средство изражавања:

Ради као да ћеш 100 година живети, а моли се богу као да ћеш сутра умрети.

Рад је повезан с трпљењем, усрдношћу, вољом и жељом:

Кад сиромаш кућу гради и камен се зноји.

Рад је неутуђиви део живота:

Док смо живи радимо, кад умremo лезимо.

Рало и мотика свет храни.

Рад доноси срећу, радост и задовољство:

Срећа се радом стиче.

Ваља запети, па запевати.

Рад доноси материјално благостање:

Ко ради не боји се глади.

У ковача црне руке, ал' је бела погача.

Резултат рада зависи од уложеног труда:

Нема хлеба без мотике.

Рад треба радити квалитетно:

Само мудра глава стотину руку има.

У раду је знање, искуство:

Ако сам гадљива, оно сам радљива.

Успех долази само с резултатима рада:

Како радила, тако се хранила.

Успех у раду је повезан с временом:

Тиха вода брег рони.

Што је брзо, то је и кусо.

Успех не долази ономе ко се не брине за своје дело:

Лакше је стећи него сачувати.

3. 5. Слоти паремиолошке парадигме социјално-утилитарне антивредности *Нерад. Лењост.* су:

За лењивца труд није вредност:

Беспослен Мујо фишкеке савија.

Нерад и лењост не доносе радост, срећу:

Паук по цвећу скупља јед, а пчела мед.

Лењивац је достојан презрења:

Беспослица и лењак не може нигда угодан бити.

Лењ човек у свему и за све:

Кад се лењ накани, сав свет попали.

Лењост води у сиромаштво:

Прасац чист никад претио.

Вредном човеку и природа помаже, а лењивца не воли:

Радиши Бог помаже.

Ко ради наради, Бог не брани.

4. У анализи аксиолошке парадигме везане за дијаду *рад – нерад*, отварају се бројна питања, на која треба у будућим истраживањима понудити релевантне одговоре. Уочава се обимност фразеолошке парадигме под слотом *радити*, *обављати тежак посао*, *много радити*, као и *обављати узалудан посао*. Посебно се истиче формирање карактеристичних слота који се тичу дијаде поштен / непоштен човек, а то су: *обављати ризичан*, *сумњив посао*, као и *радити свашта*. Свакако треба обратити пажњу на прагматичко-оцењивачки маркиране јединице, посебно у паремиолошком материјалу које би остале ван једнообразно форматираних слота вредности и антивредности, а тичу се семантички неутралних, иронијских, напоредно-поредбених или суспектних форми, нпр. *Ако сам гадљива, оно сам радљива*, *Кад се лењ накани, сав свет попали*, *Бог помаже лежаку као и тежаку* и сл. Овоме треба посветити пажњу у даљем раду, како би фразеолошка слика конвенционалног суда о раду, труду, одмору, нераду и лењости била што потпунија и самим тим одговарајућа *tabula signa* културолошкој слици социјално-утилитарних вредности у српској традицији.

ИЗВОРИ

- Караџић 2002:** В. Караџић, *Библија. Стари и Нови завет*, Београд: Leo commerc.
- Матешић 1982:** Ј. Матешић, *Фразеолошки рјечник хрватскога или српског језика*, Загреб: Школска књига.
- Оташевић 2012:** Ђ. Оташевић, *Фразеолошки речник српског језика*, Нови Сад: Прометеј.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика (I–VI)*, Матица српска, Нови Сад – Загреб, 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика (1–20)*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1959–.
- РСЈ:** *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.

ЛИТЕРАТУРА

- Аругјунова 1999:** Н. Д. Аругјунова, *Язык и мир человека, Языки русской культуры*, Москва: Наука, 894–899.
- Бајрамова 2011:** Л. К. Бајрамова, *Аксиологический фразеологический словарь русского языка*, Издание 2-е, Казань: Центр инновационных технологий.

- Бајрамова 2013:** Л. К. Байрамова, Отражение в библейских текстах ценностей и антиценностей и отсутствие некоторых их корреляций с эпизодами современной жизни, *Филологические науки. Лингвистика*, Казань, 136–140.
- Вуловић 2018:** Н. Вуловић, Аксиологеме као одреднице у фразеолошком речнику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/1, 291–300.
- Гибатова 2011:** Г. Ф. Гибатова, Аксиология в языке, *Вестник ОГУ*, бр. 2, Оренбург, 127–132.
- Николић 1991:** Р. Николић, *Селџакова душа на камену*, Горњи Милановац: Дечје новине.
- Николић 2018:** Р. Николић, *Камена књига предака*, Чачак: Народни музеј.
- Титкова 2003:** О. И. Титкова, О перспективах лингвистического исследования рекуррентных единиц лексикона, *Филологические науки*, 2, 79–86.

Наташа С. Вулович

РАБОТА – БЕЗДЕЛЬЕ / КОНВЕНЦИОНАЛЬНАЯ ОЦЕНКА В СИСТЕМЕ ЦЕННОСТЕЙ
В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ И СЕРБСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Резюме

Предметом исследования в настоящей работе являются аксиологическая фразеологическая парадигма ценности и антиценности *работа / безделье* в сербском языке и сербской культуре. Конвенциональная оценка маркирует слотовую структуру фразеологической парадигмы *Работа. Труд. – Отдых. – Безделье. Лень* (например: *будак у руке (узети), радити као коњ, бити лень као трут* и. тд.).

Ключевые слова: фразеология, аксиология, аксиологическая парадигма, работа, безделье, слот(ы).